

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовану мету та завдання дослідження, визначено об'єкт і предмет, хронологічні та територіальні рамки, дано характеристику наукової новизни, показано практичне значення роботи та зв'язок дисертації з науковими програмами, планами і темами, наведено відомості про апробацію результатів дослідження та публікації.

У першому розділі – **«Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** – розглянуто стан наукової розробки теми, проаналізовано документальну базу дисертації, висвітлено методологічні принципи та методи, які використовувалися у процесі наукового дослідження.

У підрозділі 1.1 – **«Стан наукової розробки проблеми»** – для характеристики наукової літератури за темою дисертації використано хронологічний принцип його розподілу, за яким виокремлено три умовні групи, що концентрують у собі розвиток сходознавчої наукової думки дореволюційного, радянського і сучасного періодів.

У *дореволюційний період* було видано декілька монографій з історії вивчення Сходу, створених як на опублікованих, так і на архівних матеріалах. Однією з перших робіт, що висвітлювала питання вивчення східних мов, був нарис М. Веселовського¹. У праці окреслено ситуацію з викладанням східних мов у навчальних закладах і, як приклад, згадано Рішельєвський ліцей. До сьогодні не втратили актуальності праці В. Бартольда².

Література, яка торкалася тих чи інших аспектів історії одеського сходознавства, з'явилась у 40-х рр. XIX ст. У цьому плані слід згадати роботу А. Скальковського про участь Одеси у «подвигах на теренах наук, вітчизняної історії і словесності», де автор зазначає, що саме завдяки ініціативі графа М. Воронцова у 1828 р. в Одесі було створено училище східних мов.

¹ *Веселовский Н. И.* Сведения об официальном преподавании восточных языков в России / Николай Иванович Веселовский // Труды Третьего международного съезда ориенталистов в С.-Петербурге / [под ред. Григорьева В. В.]. – СПб. : Тип. бр. Пантелеевых, 1879. – Т. 1. – С. 97–256.

² *Бартольд В. В.* История изучения Востока в Европе и России / Василий Владимирович Бартольд // Сочинения : в 9-ти томах, 10 кн. – М. : Изд-во восточной литературы, 1977. – Т. 9. – С. 60–215 та ін.

А. Скальковський також приділяє увагу діяльності Одеського товариства історії та старожитностей³.

Досить цікаві відомості про одеську орієнталістику можна знайти у роботах В. Григор'єва та А. Казим-бека, що присвячені східному факультету Санкт-Петербурзького університету, куди з Одеси було переведено фонди Інституту Східних мов. Про викладання східних мов і сходознавчих дисциплін в Одесі ми можемо дізнатися з праць О. Маркевича⁴.

Діяльність Одеського товариства історії та старожитностей була відображена на сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей».

У період радянської історіографії історія сходознавства оформлюється у самостійну наукову галузь. Стисла історія Одеського державного історико-археологічного музею, де зберігалися головні сходознавчі матеріали, була написана у 1927 р. С. Дложевським. Загальна характеристика археологічних та історичних музеїв, у тому числі і двох одеських, подається у роботах А. Разгона⁵.

Стаття Г. Зленка присвячена діяльності першого африканіста А. Рафаловича. Відомий одеський історик, професор Й. Шкляж присвятив свою роботу сходознавчим матеріалам, що зберігаються у Воронцовському фондї. Ю. Кочубей досліджує проблеми сходознавства в Україні⁶.

В останній третині ХХ ст. у радянській історичній науці активізується вивчення дослідницької сходознавчої традиції ХІХ ст. Підсумком цього процесу стала узагальнююча робота з історії сходознавства⁷. Це академічне видання, у якому проаналізовано основні тенденції становлення сходознавства

³ Скальковский А. Участие Одессы в подвигах на поприще наук, отечественной истории и словесности / Аполлон Скальковский. – Одесса : Сын отечества, 1842. – 68 с.; Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793-1823 / Аполлон Скальковский. – Одесса : Гор. тип., 1837. – 296 с.

⁴ Григорьев В. В. Санкт-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования / Василий Васильевич Григорьев. – СПб. : Типография В. Безобразова и Комп., 1870. – 432 с.; Казим-бек А. К. Записка о Восточном факультете С.-Петербургского университета / Казим-бек А. К. – СПб. : [б. и.], 1863. – 32 с.; Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка и академические списки / Алексей Иванович Маркевич // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1890. – Т. 53. Отд. изд. – 733 с.

⁵ Дложевський С. С. Одеський державний історико-археологічний музей / С. С. Дложевський // Український музей : зб. – К. : Фенікс, 2007. – С. 193–211 (репринт / К., 1927); Разгон А. М. Археологические музеи в России (1861-1917 гг.) / А. М. Разгон // Очерки истории музейного дела в России (СССР). – 1961. – Выпуск 3. – С. 190–230.

⁶ Зленко Г. Д. Первый одесский африканист (А. А. Рафалович) / Григорий Демьянович Зленко // Вечерняя Одесса. – 1988. – 4 июня; Шкляж И. М. Восток в Воронцовском фонде / Иосиф Михайлович Шкляж // Народы Азии и Африки. – 1973. – № 4. – С. 239–241; Кочубей Ю. Н. Востоковедение на Украине / Юрий Николаевич Кочубей // Востоковедческие центры в СССР. – 1988. – Выпуск 1. – С. 88–112.

⁷ История отечественного востоковедения до середины XIX века / [отв. ред. Г. Ф. Ким]. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. – Т. 1. – 435 с.

Російської імперії. В ньому розглянуто основні сходознавчі центри. Автори приділили увагу Інституту Східних мов Рішельєвського ліцею та історико-філологічному факультету Імператорського Новоросійського університету. Але оскільки робота має узагальнюючий характер, то вказаним навчальним закладам приділено недостатньо уваги, а сходознавству в Одеському товаристві історії та старожитностей узагалі присвячено всього кілька абзаців.

Сучасна історіографія. Важливою подією для вітчизняної історіографії сходознавства є поява узагальнюючої монографії відомого київського історика української орієнталістики Е. Циганкової про утворення та діяльність сходознавчих установ України за роки радянської влади⁸. У вступній частині авторка, ґрунтуючись на існуючих нечисленних джерелах та літературі, стисло простежує становлення і розвиток українського сходознавства у дожовтневу добу. Не залишилися поза її увагою й сходознавці Одеси, які працювали в Інституті Східних мов при Рішельєвському ліцеї та у відкритому в 1865 р. Новоросійському університеті.

У роботі доктора історичних наук, професора Д. Урсу «З історії сходознавства на Півдні України» розглядаються питання, пов'язані з розвитком сходознавства в Одесі у XIX – початку XX ст. Основою статті є неопубліковані джерела, переважно матеріали Державного архіву Одеської області й Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Вказане дослідження ініціювало публікацію ряду статей одеських істориків. Зокрема, характеристики фондів Держархіву Одеської області, що стосуються Рішельєвського ліцею, присвячено статтю А. Панівана. Н. Турушкіна здійснила спробу поновити деякі аспекти історії одеського сходознавства на ґрунті робіт дожовтневого періоду. На відміну від Д. Урсу, початок сходознавства в Одесі вона пов'язує з відкриттям у 1828 р. училища східних мов. Заслуговують на увагу ряд публікацій О. Музичка, зокрема стаття, присвячена сходознавчому аспекту діяльності Новоросійського університету та його «осередків наукового та громадського життя у 1905-1920 рр.». І. Черних має ряд публікацій, присвячених проблемам орієнталістики, серед яких для нашої теми головне значення має робота «Сходознавство в Одесі», яка охоплює період від 1828 до 1941 р⁹.

⁸ Циганкова Е. Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період) / Е. Г. Циганкова. – К. : Критика, 2007. – 292 с.

⁹ Урсу Д. З історії сходознавства на Півдні України / Дмитро Урсу // Східний Світ. – 1994. – № 1-2. – С. 135–150; Паніван А. М. Первые годы деятельности Ришельевского Лицея (по материалам ГАОО) / А. М. Паніван // Праці ДАОО. – 2000. – Т. IV. – С. 147–148; Турушкіна Н. В. З історії вивчення проблем сходознавства в Одесі / Н. В. Турушкіна // Записки історичного факультету. – 2000. – Випуск 10. – С. 77–83; Музичко О. Розвиток сходознавства в Одесі на початку XX ст. (1905-1920 роки): осередки, напрямки, діячі / Олександр Музичко // Східний Світ. – 2008. – № 4. – С. 50-53; Черних І. Д. Востоковедение в Одессе (1828-1941) / И. Д. Черных // Тезиси першої областної історико-краєведчої науково-практичної конференції [«Воспитание историей»]. – Одесса, 1989. – С. 65–67; Черних І. Д. Зникаючий фантом Сходу / Ірина Дмитрівна Черних // Записки історичного факультету. – 2006. – Випуск 17. – С. 288–292 та ін.

Роботу ОТІС зі збирання, збереження і перекладу рукописів, у тому числі східних, відображено у ряді публікацій В. Хмарського. Монографічним дослідженням, що включає історію сходознавства в Україні XVIII – першої половини ХХ ст., є робота В. Кіктенка. Саме Одесі дослідник відводить роль «протоцентру» розвитку українського китаєзнавства¹⁰.

Кримські проблеми сходознавства розглядаються в працях О. Айбабіна та А. Непомнящого. Базовою сходознавчою монографією з ранньовізантійського Криму є робота О. Айбабіна. У ній висвітлюється нова концепція історії Криму III-IX ст., заснована на комплексному вивченні письмових та археологічних джерел. У працях А. Непомнящого розглядається цілий комплекс питань, пов'язаних з історією вивчення Сходу¹¹.

Діяльності О. Негрі, О. Блау, І. Березіна та сходознавчим студіям в Одесі присвячено ряд робіт В. Скрипника, Т. Избаш і О. Радзіховської. Допомагають доповнити наше уявлення про викладання східних мов на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету статті бібліографічного характеру про його професорів: Ф. Успенського, О. Трачевського, С. Пападімітріу, Е. Р. фон Штерна, О. Коцейовського, П. Біцеллі, Р. Віпера, В. Григор'єва.

Серед праць російських авторів слід виділити монографію І. Тункіної¹², у 6 розділі якої «Створення і діяльність Одеського товариства історії та старожитностей (1839-1859)» розглядається робота Товариства з моменту його формування і до створення першого урядового органу у сфері археології – Імператорської археологічної комісії.

Існуючі роботи не дають можливості мати цілісне уявлення про діяльність учених-сходознавців в Одесі, оцінити їх внесок у науку про Схід. Через це одеське сходознавство протягом багатьох років отримує неповне, спотворене, іноді невірне висвітлення в узагальнюючих працях, а імена деяких видатних одеських орієнталістів залишаються невідомими навіть вузькому колу фахівців. Тому в дисертаційній роботі здійснено спробу дослідити наукову та громадську діяльність учених-сходознавців Одеси XIX – початку ХХ ст. на сучасному

¹⁰ *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей / Вадим Михайлович Хмарський. – Одеса : Астропринт, 2002. – 399 с.; *Кіктенко В. О.* Нарис з історії українського китаєзнавства. XVIII – перша половина ХХ ст. : дослідж., матеріали, документи / В. О. Кіктенко. – К. : НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського, 2002. – 194 с. та ін.

¹¹ *Айбабін А. І.* Основные этапы истории города Эски-Кермен / Александр Ильич Айбабин // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Выпуск 2. – Симферополь : Таврия, 1991. – С. 43–51; *Айбабін А. І.* Этническая история ранневизантийского Крыма / Александр Ильич Айбабин. – Симферополь : Дар, 1999. – 350 с.; *Непомнящий А. А.* Сходознавчі студії в історичному кримиознавстві в першій половині XIX століття / Андрій Анатолійович Непомнящий // Схід. – 2003. – № 6. – С. 84–89 та ін.

¹² *Тункіна І. В.* Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XIX в.) / Ирина Владимировна Тункина. – СПб. : Наука, 2002. – 675 с.

науково-методологічному рівні, чітко визначивши їх місце у процесі становлення вітчизняного та світового сходознавства.

У підрозділі 1.2 – *«Джерельна база наукової роботи»* – охарактеризовано джерела дисертаційного дослідження, які розділені на три групи:

- 1) офіційні документи діловодного характеру;
- 2) збірки матеріалів з питань сходознавства, каталоги, описи музейних фондів;

3) мемуари, спогади, праці вчених-сходознавців Одеси.

До першої групи джерел належать різноманітні акти офіційного діловодства. Серед них виділяються, перш за все, акти вищої законодавчої влади – університетські статuti, накази імператорів, «найвищі затвердження» тощо.

Найбільш цінними для нашого дослідження є неопубліковані документи офіційного діловодства, що зберігаються в архівах Одеси і Санкт-Петербурга. В Державному архіві Одеської області слід виділити наступні фонди: «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора» (Ф. 1), «Рішельєвський лицей» (Ф. 44), «Новоросійський Імператорський університет» (Ф. 45), «Одеське товариство історії та старожитностей» (Ф. 93).

У Російському державному архіві військово-морського флоту та російському державному історичному архіві слід виділити фонди «Управління головного командира Чорноморського флоту і портів Чорного моря» (Ф. 243) і «Кримської комісії» (Ф. 1305), що містять відомості про передачу сходознавчих матеріалів Одеському товариству історії та старожитностей і суперечки за землі Криму.

Цінний матеріал з історії сходознавчої освіти та науки надають інститутські, лицейні та університетські документи. Найважливішими для нас є «Огляди викладання історико-філологічного факультету Новоросійського імператорського університету» з 1865 до 1916 р., які видавались окремими брошурами.

До другої групи джерел належать збірки матеріалів з питань сходознавства, каталоги, описи музейних фондів. Важливим джерелом є літопис Одеського товариства історії та старожитностей за різні роки, що містить витяги з протоколів річних звітів та огляд діяльності ОТИС з 1843 до 1849 р.

До збірок матеріалів слід віднести збірки літописів з історії монголів Рашид ад-Діна та турецькі і татарські акти, що були знайдені в Криму Андрієвським.

Описи музейних фондів представлені арабськими рукописами Східного відділу Наукової бібліотеки Санкт-Петербурзького університету, каталогом пам'ятників давнього Єгипту Одеського археологічного музею, каталогом з книг та рукописів бібліотеки Східних мов, а також каталогом виставки «Книжкові зібрання сім'ї Воронцових» у бібліотеці Одеського (Новоросійського) університету. Характерною особливістю перших трьох каталогів є те, що вони збереглися лише в рукописах.

Частина описових матеріалів зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського у (Ф. V.) «Одеське товариство історії та старожитностей».

До третьої групи джерел належать офіційні біографічні матеріали одеських учених-сходознавців, мемуарна література та спогади, а також праці орієнталістів.

В архівах Росії й України збереглася не лише офіційна документація, але й особисті документи видатних учених і любителів, істориків та археологів – В. В. Григор'єва (Ф. 224), О. Негрі й А. Рафаловича (Ф. 1000). Великий інтерес становлять рукописи наукових праць, підготовчі матеріали до досліджень, документи до біографії і науково-організаційної діяльності. У Відділі рукописів Російської національної бібліотеки, крім описів О. Негрі, також зберігаються свідоцтва В. Григор'єва і листи з Каїру А. Рафаловича, що дозволяють доповнити уявлення про життя і діяльність видатного вченого-сходознавця і лікаря, знавця арабської мови.

Значну частину робіт одеських сходознавців було опубліковано на сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей», а також окремими публікаціями.

Джерела, що знаходяться в нашому розпорядженні, докладно висвітлюють найрізноманітніші аспекти обраної теми. Тому їх комплексне використання дає можливість провести глибоке та всебічне дослідження історії одеського сходознавства в XIX – на початку XX ст.

У підрозділі 1.3 – *«Методологія та методи дослідження»* – викладено основні принципи та методи дослідження. Аналіз документів і матеріалів, оцінка подій здійснювалися на основі таких універсальних методологічних принципів, як принципи історизму і наукової об'єктивності. В дослідженні було застосовано ряд підходів: конкретно-історичний, персоно-логічний, цивілізаційний.

Науково-методологічні принципи і підходи органічно пов'язані з дослідницькими методами: хронологічним, історико-генетичним, історико-порівняльним, статистично-аналітичним та біографічним.

Зазначені принципи та методи наукового пізнання дозволяють забезпечити наукову достовірність результатів дослідження наукової та громадської діяльності сходознавців Одеси в XIX – на початку XX ст.

Другий розділ – *«Дослідники країн Сходу в навчальних закладах Одеси»* – подає передумови вивчення Сходу в Одесі та роль у цьому процесі Інституту Східних мов Рішельєвського ліцею й Новоросійського університету.

У підрозділі 2.1 – *«Передумови вивчення історії Сходу в Одесі»* – показано, що дослідження сходознавчих питань в Одесі були пов'язані з територіальними змінами у Російській імперії XIX ст. Географічне положення Одеси обумовлювало тісні зв'язки з цілим рядом країн Сходу. Саме тому Одеса на певний час

стала одним із центрів підготовки сходознавчих кадрів. Ще до відкриття Рішельєвського ліцею, вже на самому початку XIX ст. в Одесі навчали грецькій (маємо на увазі новогрецьку) мові.

1 жовтня 1828 р. Найвищим указом у Одесі було створено училище східних мов «для освіти молодих людей, за посадою перекладачів та інших, що вимагають ґрунтового пізнання у східних мовах». Училище східних мов, відкрите з ініціативи М. Воронцова, проіснувало до 1837 р., коли воно увійшло до складу Рішельєвського ліцею і стало основою Інституту Східних мов.

Другим освітнім центром у Одесі став Рішельєвський ліцей, створений у 1817 р., який мав права вищого навчального закладу. Ліцейська освіта готувала ерудовану світську особу з розвинутим мисленням, підготовлену до зайняття певного місця у державній ієрархії, яка усвідомлювала себе представником дворянства. Рішельєвський ліцей до 1838 р. являв собою навчальний заклад із широким спектром освіти, відповідною матеріальною базою і кваліфікованими кадрами, в якому значна увага приділялася сходознавству.

У підрозділі 2.2 – *«Науковці та викладачі Інституту Східних мов Рішельєвського ліцею»* – показано, що якісно новий етап почався в історії Рішельєвського ліцею з 1837-1838 н. р. Це пов'язано не лише з наданням йому статусу університету, але й із приєднанням училища східних мов, у результаті чого було створено Інститут Східних мов. Саме з цього моменту ліцей стає центром сходознавчої освіти у Новоросійському краї.

З викладанням в Інституті Східних мов пов'язана майже шестирічна діяльність видатного сходознавця В. Григор'єва, одеський період у житті якого з 1838 до 1844 р. був часом плідних наукових досліджень. Такими ж викладачами були О. Шутов і А. Алієв. Велике значення мала викладацька діяльність В. Кузьміна та І. Холмогорова, а також запропоновані ними проекти реформування сходознавчої освіти в Інституті.

Одеса з моменту створення училища східних мов (1828 р.) і до закриття та переведення до Санкт-Петербурзького університету Інституту Східних мов (1854-1855 рр.) була одним із центрів розвитку сходознавства. Випускники училища й інституту служили на державній службі (в основному у дипломатичних відомствах), а також займалися науковими дослідженнями в галузі східних мов, історії й культури народів, що заселяли Новоросійський край.

У підрозділі 2.3 – *«Громадсько-викладацька діяльність учених-орієнталістів у Новоросійському університеті»* – показано, що подальші традиції вивчення сходознавчих дисциплін були продовжені у створеному замість ліцею Новоросійському імператорському університеті (1865-1920 рр.). У ньому працювали такі відомі вчені-сходознавці, як П. Брун, О. Трачевський, Р. Віпер, О. Коцейовський, П. Біціллі, Н. Кондаков, Ф. Успенський, О. Павловський, І. Ягич, О. Кочубинський, В. Шерцль, Д. Овсяников-Куліковський, О. Томсон, І. Спафарис.

Дисципліни сходознавчого плану викладалися на історико-філологічному факультеті. Робота здійснювалася у двох напрямках: на історичному відділенні викладалися предмети, пов'язані з історією і культурою східних народів, починаючи з давніх часів. На словесному відділенні основна увага приділялася вивченню мов (у першу чергу санскриту) і порівняльного мовознавства. Закриття університету у 1920 р. перервало сходознавчі традиції у Одесі.

У третьому розділі – **«Вивчення історії Сходу Одеським товариством історії та старожитностей»** – характеризується східна тематика в діяльності ОТІС та його музею.

У підрозділі 3.1 – **«Засновники сходознавчих студій в Одеському товаристві історії та старожитностей»** – указано, що ОТІС є однією з найстарших наукових організацій Російської імперії, що була створена у 1839 р. Сходознавча діяльність Одеського товариства історії та старожитностей пов'язана з роботою науковців, державних і громадських діячів, військових, серед яких слід відзначити М. Воронцова, Д. Княжевича, М. Мурзакевича, Н. Надєждіна, В. Григор'єва, П. Юрченка, О. Негрі, О. Блау. Вона полягала в пошуках різноманітних історичних джерел, їх перекладі зі східних мов та публікаціях документів в оригіналі з коментарями та літературних перекладах.

У підрозділі 3.2 – **«Дослідники східних колекцій музею ОТІС»** – указано, що одним із пунктів обов'язків ОТІС було «збирати, описувати й зберігати всі залишки старожитностей, що знайдені у південній Росії, або які мають до неї відношення». Саме з цією метою в Одеському товаристві історії та старожитностей було створено музей старожитностей, у якому, власне, і збиралися предмети старовини (рукописи зберігалися в бібліотеці). Музей було засновано одразу ж при заснуванні ОТІС у 1839 р. Завдяки Одеському товариству історії та старожитностей було зібрано значну колекцію східних (переважно давньоєгипетських) матеріалів. Товариство піклувалося про поповнення колекцій, а також про долю Одеського міського музею старожитностей, що поступово занепав. У 1857-1858 рр. він був об'єднаний із музеєм ОТІС. До публікації матеріалів колекції та її опису залучалися найвідоміші фахівці в області єгиптології, серед яких слід відзначити Б. Тураєва. Досить пристойною була також і нумізматична колекція східних монет. Її науковою обробкою й публікацією займався О. Блау. Можна стверджувати про те, що для Одеського товариства історії та старожитностей був характерний стійкий інтерес до Сходу, що позначилося на формуванні музейних фондів.

У підрозділі 3.3 – **«Суспільна значимість східної тематики в заключний період існування Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей»** – встановлено, що одним із напрямків діяльності Товариства з моменту його заснування і до фактичного закриття були сходознавчі студії за кількома напрямками. Головними завданнями були збирання, наукове коментування та видання археографічного матеріалу (давніх рукописів,

законодавчих документів тощо). Вивчення джерел сприяло виявленню глибокого інтересу багатьох членів товариства до сходознавчої проблематики, що сприяло написанню як окремих частин статей і заміток, так і великих робіт, які публікувалися на сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей». «Записки» є найціннішим джерелом, яке допомагає визначити основні пріоритети у роботі ОТИС, виявити коло дослідників, котрі займалися певною проблематикою.

Товариство залучало до роботи зі збору матеріалів фахівців, а також людей, які не мали відношення до історичної науки або східної філології, але цікавились історією і культурою країн Сходу. Саме за допомогою «любителів» було створено частину єгипетської колекції. Багато експонатів було подаровано лікарями, котрі брали участь у боротьбі з чумою в Єгипті. Інтерес до старожитностей не минув даремно. Дехто з «любителів» пізніше став авторами праць з історії і культури Єгипту, як, наприклад, А. Рафалович.

На жаль, активна діяльність ОТИС із різних напрямків історичних досліджень і сходознавства, зокрема, була перервана, у зв'язку з політичними подіями першої чверті ХХ ст. Товариство припинило своє існування, і з ним на довгий час були перервані сходознавчі традиції в Одесі.

У **висновках**, відповідно до мети дослідження і поставлених завдань, викладено результати дослідження:

1. На основі наукового аналізу історіографічної та джерельної бази з'ясовано ступінь вивчення теми, визначено повноту науково-теоретичного обґрунтування. Діяльність одеських орієталістів вивчено недостатньо. Існуючі праці не дають можливості отримати цілісне уявлення про напрямки роботи вчених-сходознавців в Одесі, оцінити їх внесок у науку про Схід. Тому в дисертаційній роботі здійснено спробу дослідити наукову та громадську діяльність учених-орієталістів Одеси ХІХ – початку ХХ ст. на сучасному науково-методологічному рівні, чітко визначивши їх місце у процесі становлення вітчизняного та світового сходознавства.

2. Джерельна база дисертації цілком достовірна й різноманітна, що відкриває можливість успішно вирішити завдання, визначені в роботі. До наукового обігу введено невідомі раніше архівні документи та матеріали з біографій учених-сходознавців Одеси. Найбільш цінними для нашого дослідження є неопубліковані документи офіційного діловодства, що зберігаються в архівах Одеси і Санкт-Петербургу.

3. Виділено передумови й історичний контекст процесу вивчення історії країн Сходу в Одесі, які були пов'язані з діяльністю училища східних мов (1828 р.). Учні в училищі вивчали арабську, перську і турецьку мови, увага приділялася і творам східних письменників, поетів, мислителів. Особливе місце в науковому плані відводилося читанням та перекладу офіційних турецьких документів. Створений навчальний заклад заклав основи сходознавчої освіти в Одесі. Відомим викладачем училища був Г. Разис, який зміг підготувати професійного перекладача О. Борзенка.

4. Значною була роль професорсько-викладацького складу Інституту Східних мов Рішельєвського ліцею в підготовці сходознавчих кадрів. У 1837/38 н. р. ліцей став центром сходознавчої освіти в Новоросійському краї. Метою Інституту Східних мов була підготовка високоосвічених чиновників, які володіють арабською, перською або турецькою мовами. Викладачі Інституту Східних мов були висококваліфікованими фахівцями. Серед них, у першу чергу, слід відзначити В. Григор'єва, О. Шутова, А. Алієва, В. Кузьміна, І. Холмогорова. Найбільш відомим з випускників був Ф. Домбровський. Проте в 1855 р. Інститут Східних мов Рішельєвського ліцею було закрито, а його фонди переведено до Санкт-Петербурга.

5. Громадсько-викладацька діяльність учених-орієнталістів історико-філологічного факультету Новоросійського університету полягала у читанні публічних лекцій на актуальні сходознавчі теми, викладанні історичних дисциплін (історія Стародавнього Сходу, історія Стародавнього Єгипту), мистецтвознавчих предметів (історія Східного мистецтва, мистецтво Стародавнього Єгипту, історія мистецтв Стародавнього Єгипту і Сходу) і філологічних наук на кафедрі порівняльного мовознавства та санскритської мови, а також курсів з історичної географії. Провідними фахівцями були П. Брун, О. Трачевський, Р. Віпер, П. Біциллі, О. Коцейовський, які викладали історичні дисципліни.

6. Важливим напрямком роботи Інституту Східних мов Рішельєвського ліцею та Новоросійського університету було викладання східних мов. Для більш повного оволодіння мовою, навіть у пансіоні рекомендувалося спілкуватися турецькою мовою. Такий підхід сприяв постійному вдосконаленню в мовній практиці та допомагав готувати високопрофесійних фахівців. Випускники після закінчення повинні були відслужити шість років у державних установах Новоросії. Протягом тривалого часу в Новоросійському університеті викладалися санскрит і порівняльна граматики індоевропейських мов. Східні мови вивчалися на кафедрі порівняльного мовознавства. Тут, у першу чергу, необхідно відзначити діяльність І. Ягича, В. Шерцля, Д. Овсяникова-Куліковського, О. Томсона, І. Спафариса.

7. У квітні 1839 р. з ініціативи О. Стурдзи, Д. Княжевича, А. Фабра, М. Кір'якова та М. Мурзакевича було створено Одеське товариство історії та старожитностей. Початки його сходознавчої діяльності пов'язані з роботою науковців, державних і громадських діячів, військових, серед яких слід відзначити М. Воронцова, М. Надєждіна, В. Григор'єва, П. Юрченка, О. Негрі, О. Блау. Вона полягала в пошуках різноманітних історичних джерел, їх перекладі зі східних мов та публікаціях документів в оригіналі з коментарями та літературних перекладах. Інтерес до Сходу спостерігався у вітчизняній науці досить давно, але з приєднанням Північного Причорномор'я було отримано новий об'єкт дослідження східних старожитностей – матеріали і документи Кримського ханства і суміжних з ним територій. Заснування ОТИС, його активна діяльність

сприяла збиранню і збереженню цих матеріалів. Товариство видавало наукові матеріали в «Записках Одеського товариства історії та старожитностей». Із 1844 до 1919 р. вийшло 33 томи. Сходознавчі розробки в ОТИС з перших днів існування стали одним із пріоритетних напрямків. Можна констатувати той факт, що в Одесі з 1839 р. утворилося громадсько-наукове об'єднання сходознавців.

8. Значною громадською подією у діяльності ОТИС було створення музею і формування його фондів. Збирання східних старожитностей велося кількома шляхами. Це були предмети побуту і матеріальної культури, знайдені при дослідженні середньовічних шарів археологічних пам'яток Північного Причорномор'я, а також привезені речі. Саме завдяки привезеним речам склалася єгипетська колекція музею, що представлена саркофагами, статуетками ушебті, стелами з написами, прикрасами, муміями людей і тварин, предметами побуту давніх єгиптян. Слід зазначити, що завдяки активній громадській діяльності Одеського товариства історії та старожитностей було зібрано значну колекцію східних (переважно давньоєгипетських) матеріалів. Товариство піклувалося про поповнення колекцій, а також про долю Одеського міського музею старожитностей, що поступово занепає. У 1857-1858 рр. він був об'єднаний із музеєм ОТИС. Найвідомішими дослідниками-сходознавцями, котрі займалися поповненням і обробкою музейних фондів ОТИС, були М. Мурзакевич, О. Уманець, А. Рафалович, А. Спада, І. Бартоломей.

9. Суспільна і наукова значимість східної тематики в заключний період існування Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей полягала у розвитку археології, історії та спеціальних історичних дисциплін (нумізматики, епіграфіки). Головними завданнями були збирання, наукове коментування та видання археографічного матеріалу (давніх рукописів, законодавчих документів тощо). Вивчення джерел сприяло виявленню глибокого інтересу багатьох членів Товариства до сходознавчої проблематики, що сприяло написанню як окремих статей і заміток, так і великих робіт, які публікувалися на сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей». «Записки» є найціннішим джерелом, яке допомагає визначити основні пріоритети у роботі ОТИС, виявити коло дослідників, що займалися певною проблематикою. Серед них слід виділити В. Юргевича, О. Бертъє-Делагарда, І. Спафариса, Е. фон Штерна. Слід зауважити, що неопублікованих матеріалів у ОТИС зібрано набагато більше, ніж тих, що побачили світ на сторінках «Записок».

10. Науковий рівень одеських сходознавців у контексті російської та світової орієнталістики був значним. Тут працювали візантісти світового рівня Н. Кондаков і Ф. Успенський. Вагомий внесок в історичну науку в цілому і в сходознавство зокрема здійснили віце-президенти Одеського товариства історії та старожитностей В. Юргевич та О. Бертъє-Делагард. Останньому належить цілий ряд статей про кримське середньовіччя, а також про монети кримських

ханів. Дійсним членом Академії наук Німеччини та Німецького Археологічного товариства був один із членів ОТІС Е. фон Штерн. Свої сили та науковий потенціал застосували у розробці орієнталістської тематики В. Григор'єв, О. Негрі, О. Блау. В цілому з першої третини ХІХ і до початку ХХ ст. в одеських навчальних закладах та науково-громадських організаціях активно проявила себе ціла плеяда дослідників-сходознавців. Ними були досягнуті значні результати у науковій, викладацькій та громадській діяльності. Одеське сходознавство ХІХ – початку ХХ ст. було невід'ємною складовою частиною вітчизняної і світової орієнталістики, водночас являючи собою оригінальний і самобутній феномен в історії вітчизняної науки та культури.